

ЩЕБЕТЮК

Наталія Борисівна,
канд. іст. наук, докторант
Інституту історії аграрної науки,
освіти і техніки ННСГБ НААН
(м. Київ)

**ТРАНСФОРМАЦІЇ СИСТЕМИ НАУКОВОГО ЗАБЕЗПЕЧЕННЯ
АГРАРНОЇ ГАЛУЗІ В УСРР (1931–1935)**

Представлено результати дослідження становлення академічної форми організації сільськогосподарської науки в УСРР у першій половині 30-х рр. ХХ ст. За допомогою хронологічного і порівняльного методів проаналізовано процес трансформації структури керівного апарату та мережі науково-дослідних установ Всеукраїнської академії сільськогосподарських наук (ВУАСГН). Упродовж нетривалого періоду функціонування, система ВУАСГН не була сталою і зазнавала постійних змін залежно від політичних та планово-економічних факторів.

Ключові слова: академізація, діяльність, мережа, науково-дослідна робота, , сектор, структура функцій.

Представлены результаты исследования становления академической формы организации сельскохозяйственной науки в УССР в первой половине 30-х гг. ХХ в. С помощью хронологического и сравнительного методов проанализирован процесс трансформации структуры управленческого аппарата и сети научно-исследовательских учреждений Всеукраинской академии сельскохозяйственных наук (ВУАСХН). В течение непродолжительного периода функционирования, система ВУАСХН не была постоянной и подвергалась непрерывным изменениям в зависимости от политических и планово-экономических факторов.

Ключевые слова: академизация, деятельность, научно-исследовательская работа, сектор, сеть, структура, функции.

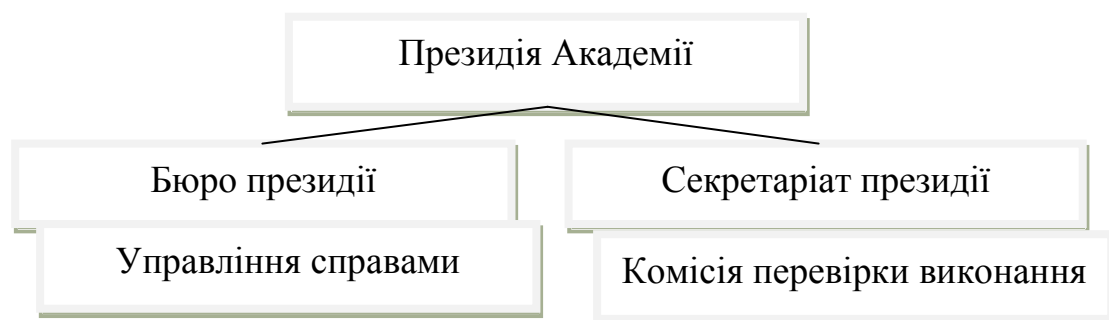
The results of investigation of formation of academic forms of organization of agricultural science in the USSR in the first half of the 30-i es. Twentieth century. With the help of a chronological and comparative methods to analyze the process of administrative personnel structure modeling and network of research institutions of the Ukrainian Academy of Agricultural Sciences (UAAS). Within a short period of

operation, UAAS system has not been subjected to constant and continuous changes depending on the political and economical factors.

Keywords: *academization, activities, scientific research, sector, network, structure, functions.*

Наприкінці 20-х рр. минулого сторіччя для сільськогосподарської дослідної справи України склалися обставини, які сприяли формуванню академічного вектора її подальшого розвитку [1]. Результати дослідження архівних матеріалів та попередні напрацювання Інституту історії аграрної науки, освіти і техніки ННСГБ НААН дозволяють реконструювати становлення академічної форми організації аграрного дослідництва в Україні у 1931–1935 рр. Варто зауважити, що підготовка і вирішення організаційних питань щодо діяльності Всеукраїнської академії сільськогосподарських наук у Наркомземі УСРР тривали упродовж 1930–1931 рр. [2]. На початку керівний апарат Академії відображав функціональний принцип – президія Академії, бюро президії, секретаріат президії, управління справами Академії та комісія перевірки виконання (рис. 1).

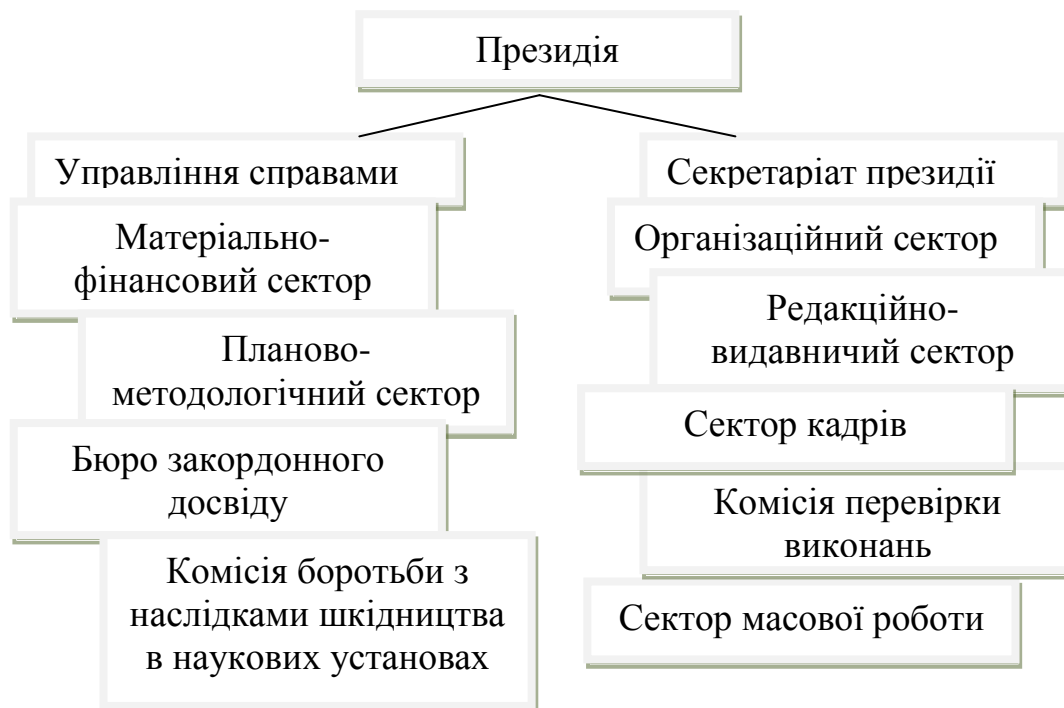
У 1931 р. в процесі побудови, структура ВУАСГН неодноразово змінювалася [3, с. 133; 4; 5] і чітко сформувалася у жовтні 1931 р. (рис. 2) [6]. До неї увійшли такі складові: президія, секретаріат президії, управління справами, комісія перевірки виконань, бюро закордонного досвіду, комісія боротьби з наслідками шкідництва в наукових установах та 6 секторів (організаційний, планово-методологічний, редакційно-видавничий, матеріально-фінансовий, масової роботи та сектор кадрів).

Рис. 1. Структура керівного апарату ВУАСГН (1931)

Керівництво президією у складі 9 осіб здійснювали президент ВУАСГН О.Н. Соколовський з відповідальним секретарем секретаріату президії

К.Я. Савенко. Управління справами з штатом 12 осіб очолював керуючий справами Академії І.К. Переяславський. Роботу організаційного сектору забезпечували старші фахівці Д.П. Піснячевський і М.Й. Квятківський з

Рис. 2. Структура ВУАСГН (1931)

керівником сектору Т.В. Заєць [6, арк. 16]. Планово-методологічний сектор з загальнометодологічною групою та групою фахівців за галузями (зернових, технічних культур, тваринництва, механізації, загальних інститутів, заповідників) очолював член президії П.І. Попов. Під керівництвом І.М. Онищенка сектор масової роботи поєднував групу масово-виробничих кампаній та групу реалізації наукових досягнень по галузях за участі старших фахівців В.П. Круглікова, М.Г. Земцева, К.Г. Телешка та ін. Сектор кадрів, розподілений на групу фахівців і методологічно-програмну, очолив Я.Н. Медвідь. Матеріально-фінансовий сектор працював під керівництвом члена президії К.К. Віторта і складався з фінансово-бюджетної та будівельно-постачальної груп. Член президії Т.Г. Білаш очолював редакційно-видавничий сектор, Є.Є. Селицький – бюро закордонного досвіду, А.І. Платоненко – комісію перевірки виконань. Комісію боротьби з наслідками шкідництва в наукових установах представляв старший науковий фахівець М.І. Кондратенко.

Разом штат Академії налічував 73 особи [6, арк. 18]. Таким чином, спостерігаємо моделювання структури Академії за функціональним принципом у напрямі спеціалізації роботи. Створення в окремих секторах певних груп з відповідальними особами здійснювалося з метою закріплення відповідальності за організацію роботи в секторі та виконання її в установлені терміни.

У 1932 р. спостерігаємо певну реорганізацію структури (рис. 3) [7], яку у березні поточного року представляють пленум Академії як найвищий управлінський орган, президія і секретаріат президії, 3 бюро (хімізації,

Рис. 3. Структура ВУАСГН (1932)

і електрифікації та планово-відчитне), комісія перевірки виконання та 6 секторів (урожайності, тваринництва, економіки й організації сільськогосподарського виробництва, виробничо-технічної пропаганди, кадрів та адміністративно-фінансовий). Тоді як станом на 1 січня 1932 р. ще присутні такі елементи: управління справами, сектори – планово-методологічний, редакційно-видавничий, організаційно-інспекторський, 3 бюро – вивчення закордонного досвіду, винахідництва, стандартизації, ДПС та комісія боротьби з наслідками шкідництва в наукових установах [8]. Отже, порівняно з попереднім роком у структурі Академії у 1932 р. вже з'явилися вузькогалузеві

сектори – урожайності, тваринництва, економіки та бюро хімізації, механізації тощо. Такі зміни могли означати швидше розширення функціонального кола діяльності керівного апарату ВУАСГН, аніж переорієнтацію уваги на інші напрями науково-організаційної роботи.

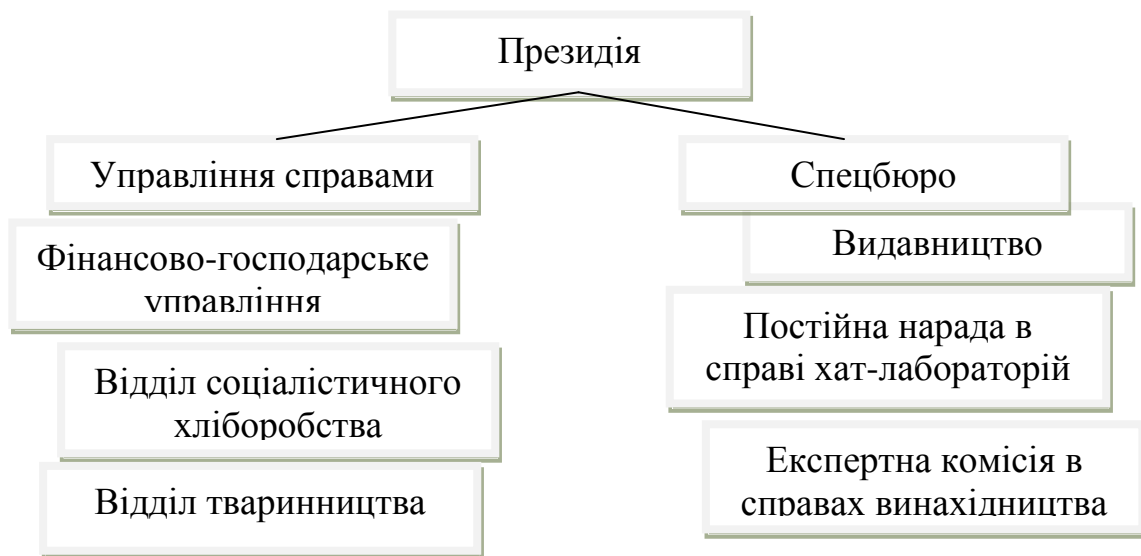

Рис. 4. Структура ВУАСГН (1933)

Наприкінці 1932 р. на засіданні президії ВУАСГН ухвалено зміни до структури на 1933 р. з наявністю 8 секторів [9]. У зв'язку із розширенням проблемно-тематичного плану, бюро механізації і електрифікації, хімізації перетворили на сектори, створили сектор сільськогосподарської меліорації, управління заповідниками. Планово-відчитне бюро підпорядкували вченому секретарю Академії, а адміністративно-фінансовий сектор перейменували в управління. Проте надалі також відбуваються зміни і у 1933 р. в структурі ВУАСГН налічується 11 секторів, та спецбюро [3, с. 133] (рис. 4). Оцінити або встановити доцільність таких швидких структурних перетворень важко, адже

функціональне навантаження на окремі підрозділи вимагало перевірки його дієздатності й певного аналізу, якщо не результативності. Очевидною є спроба сформувати дієвий механізм функціонування академічної форми організації сільськогосподарської науки в УСРР. Проте, моделювання системи наукового забезпечення сільського господарства відбувалося за обставин насадження соціалістичних протиприродних виробничих і суспільно-політичних відносин. Останні, як засвідчив історичний досвід, перервали логічний розвиток багатьох напрямів природознавчих наук.

Відповідно до постанови РНК СРСР і наказу Наркомзему СРСР «Про реорганізацію Всесоюзної академії сільськогосподарських наук ім. В.І. Леніна» від 16 липня 1934 р. [10] відбулися зміни у структурній побудові Всеукраїнської академії сільськогосподарських наук. У листопаді 1934 р. затверджено новий склад відділів та скорочено штати ВУАСГН (рис. 5) [11].

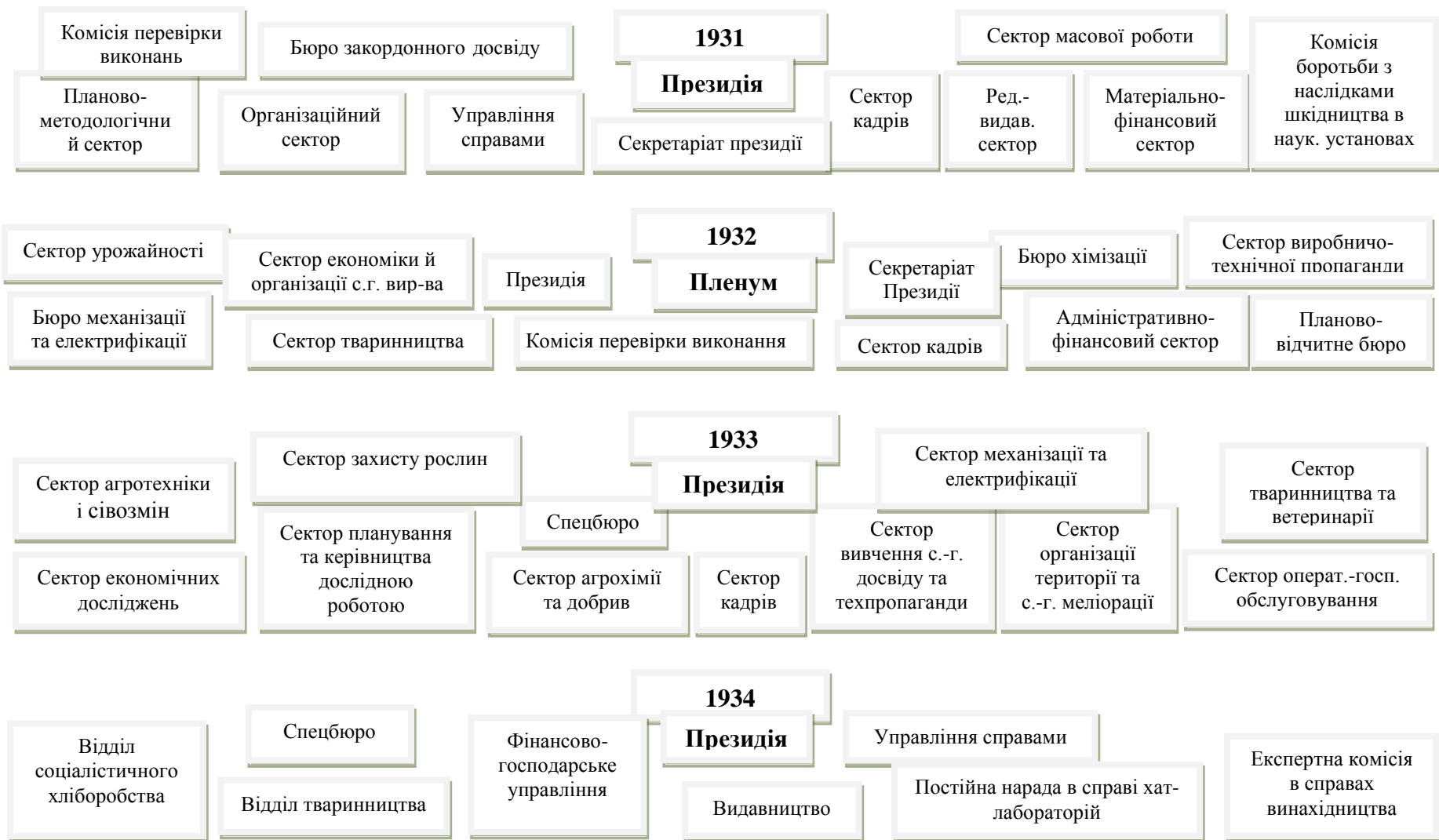
Рис. 5. Структура ВУАСГН (1934)

До структури Академії увійшло 2 сектори – соціалістичного хліборобства і тваринництва, управління справами, спецбюро, видавництво, постійна нарада в справі хат-лабораторій, експертна комісія в справах винахідництва та фінансово-господарське управління. Співробітники, які не увійшли до новостворених підрозділів, підлягали скороченню. Варто зазначити, що вказана постанова заклала початок згортанню діяльності Академії поряд з іншими політичними факторами.

Отже, моделювання структури керівного апарату Всеукраїнської академії сільськогосподарських наук відбувалося за чітким функціональним розмежуванням. Дослідження документальних, здебільшого архівних джерел дають змогу представити загальну картину цього процесу (рис. 6). У перші роки функціонування ВУАСГН розгортала роботу секторів організаційно-координуючого, методологічного характеру. У цьому була актуальність на початковому етапі роботи усієї мережі науково-дослідних установ ВУАСГН. Надалі створювалися координуючі складові означених найголовніших проблем сільськогосподарської галузі. У 1934 р. відбулась певна оптимізація структури або виокремлення провідних напрямів науково-дослідної роботи для потреб сільськогосподарського виробництва.

Відповідно до задекларованої державою побудови планової економіки народного господарства і місця в ній сільськогосподарського виробництва, формувалася мережа галузевих інституцій. Створення й впорядкування сітки науково-дослідних установ Всеукраїнської академії сільськогосподарських наук, як і структури її керівного апарату, відбувалося неоднозначно, хоча й не позбавлено певної планомірності.

Станом на 1931 р. до системи мережі ВУАСГН входило 8 спеціальних науково-дослідних інститутів союзного підпорядкування (Український НДІ зернового господарства, Всесоюзний НДІ кукурудзи, Південний НДІ плодоягідного господарства, Інститут гібридизації та акліматизації тварин, Всесоюзний НДІ свинарства, Південний НДІ молочного господарства, Південний НДІ лісового господарства та агрономеліорації, НДІ конопель), 11 загальних науково-дослідних інститутів республіканського значення (УНДІ механізації та електрифікації сільського господарства, УНДІ рослинництва,

Рис. 6. Структура Всеукраїнської академії сільськогосподарських наук (1931–1935)

УНДІ тваринництва, УНДІ захисту рослин, УНДІ колгоспного будівництва, УНДІ агрогрунтознавства, УНДІ меліорації, Український державний інститут науково-практичної ветеринарії, УНДІ кормів, НДІ селекції і насіння, Одеська філія інституту радгоспного будівництва) та 14 дослідних станцій з яких 4 планувалося перетворити в інститути. Складовими структури були Центральна сільськогосподарська бібліотека, 4 заповідники НКЗС УСРР (УНД степовий заповідник «Чаплі», Державний рибний заповідник Дніпровської пойми, Державний лісостеповий заповідник ім. Шевченка, Другий степовий заповідник) та понад сотні опорних пунктів [12, с. 246–249]. Крім того, Академії методично підпорядковувалися 8 науково-дослідних установ інших відомств з огляду на дотичність до сільськогосподарських досліджень. Зазначимо, що дослідження архівних документів засвідчило певну розрізненість відомостей щодо кількості спеціальних і загальних інститутів [13; 14; 15]. Такі інформативні відмінності, очевидно, пояснюються складністю процесу побудови структури Академії та підпорядкованості науково-дослідних установ різним відомствам.

Формування мережі ВУАСГН відбувалося шляхом реорганізації системи, структури й методів роботи всіх існуючих науково-дослідних установ, які працювали у сільському господарстві. В основу перебудови поклалися принципи повної організаційної планово-програмної та методологічної єдності всіх науково-дослідних установ та тісного зв'язку науково-дослідної роботи з сільськогосподарським виробництвом. Спеціалізація науково-дослідних установ встановлювалася відповідно до спеціалізації сільськогосподарського виробництва за окремими галузями та сільськогосподарськими районами. Використання науково-технічного персоналу науково-дослідних установ передбачало його участь у підготовці наукових кадрів та практичних працівників у сільському господарстві.

Певні розбіжності спочатку вносила наявна система, яка у 1931 р. по суті була чотирьохступеневою: академія – загальний інститут (рослинництва, ґрунтознавства, зоотехнії, захисту рослин, механізації та електрифікації, організації) – спеціалізований інститут – опорні пункти. Залишалися

неузгодженими взаємовідносинами між загальними та спеціалізованими інститутами (дослідження вузькопрофільних питань та комплексно-методологічних, синтетичних). Кожен загальний інститут керував відповідним відділом спеціалізованого інституту, а загальне керівництво спеціалізованим інститутом залишалося за Академією. У цьому зв'язку одним з організаційних аспектів у формуванні мережі Всеукраїнської академії сільськогосподарських наук у 1932 р. стала заміна триступеневої системи організації науково-дослідних робіт (інститут-станція-опорний пункт) на двоступеневу (інститут-опорний пункт). Такий підхід застосовано з метою підвищення ефективності у діяльності науково-дослідних установ з максимальним наближення до потреб галузі. До того ж він повністю відповідав поглядам Й. Сталіна, який у виступах на конференції аграрників-марксистів у 1929 р. і нараді господарників 1931 р. відзначив потребу «ліквідувати розрив між теорією й практикою соціалістичного будівництва та доконечність повного методологічного переозброєння с.-г. науки», перенести науково-дослідну роботу безпосередньо на виробництво. Таким чином, однією з головних форм організації науково-дослідної роботи на виробництві було прийнято опорний пункт (опорно-дослідне господарство), як первісний осередок науково-дослідної роботи галузевих та загальних інститутів [12, с. 192–196]. Станом на 1933 р. у системі Всеукраїнської академії сільськогосподарських наук вже діяло 142 опорних пункти. Якщо детальніше зупинитися на суті новостворюваного осередку, варто зазначити, що опорний пункт створювався на базі спеціалізованого радгоспу, МТС або колгоспу і являв собою опорно-дослідне господарство науково-дослідного інституту. Опорно-дослідне господарство в планово-методологічному відношенні підпорядковувалося керівництву науково-дослідного інституту, а в адміністративно-господарському – керівництву тресту або іншого об'єднання. Усю науково-дослідну роботу опорно-дослідне господарство проводило на виробництві того господарства, на базі якого воно організоване. В окремих випадках деякі дослідження провадились в інших радгоспах, МТС та колгоспах району розташування опорно-дослідного господарства. Науково-дослідні інститути розміщували свої опорні пункти у

типових радгоспах, МТС та колгоспах, намагаючись охопити діяльністю опорно-дослідного господарства певний спеціалізований район. Також припускалось, що на базі опорно-дослідного господарства даного інституту можуть проводити дослідні роботи інші галузеві чи загальні інститути.

Головне завдання опорно-дослідного господарства полягало в застосуванні у виробництві досягнень науки й техніки даної галузі з одного боку, і «передачі соціалістичного виробничого досвіду сільськогосподарській науці» з іншого. Виконання цього завдання передбачало багато компонентів, зокрема участь у розробці проблемно-тематичного плану інституту, організацію і залучення до безпосередньої науково-дослідної роботи колгоспників, винахідників, дослідників і фахівців сільського господарства, які працюють у радгоспах, МТС та колгоспах даного району. Опорні пункти скликали науково-технічні конференції, наради й збори з метою опрацювання окремих науково-технічних питань та організація консультацій, доповідей, лекцій, диспутів, екскурсій, виставок тощо. Але найголовнішим при цьому залишалось застосування новітніх досягнень світової агрономічної науки й сільськогосподарської техніки і, відповідно, проведення спостережень й контролю застосування, а також безпосереднє використання у виробництві окремих висновків науково-дослідної роботи даного інституту та означення їхнього виробничого ефекту. Також накопичувалися окремі новітні практичні досягнення у господарствах району і досвід передових радгоспів, МТС та колгоспів з подальшою передачею для опрацювання науково-дослідному інституту.

Отже, діяльність опорних пунктів базувалась на тісних взаєминах з науково-дослідним інститутом та господарськими об'єднаннями, зокрема трестами. Насамперед, план наукової роботи опорного пункту був частиною проблемно-тематичного плану науково-дослідної роботи галузевого або зонального інституту і тісно пов'язувався з виробничими планами та завданнями тресту, об'єднання. Такий план поєднував завдання й проблеми науково-дослідної роботи даної галузі, а також виробничі завдання господарської організації.

З'ясовано, що мережа науково-дослідних установ ВУАСГН упродовж свого функціонування зазнавала постійних трансформацій. Так, у 1932 р. структуру Академії формували 10 Українських науково-дослідних інститутів, 6 Всесоюзних науково-дослідних інститутів, 15 спеціалізованих і зональних станцій та 50 філій і станцій інститутів [12, с. 252–260]. У стані реорганізації в інститути знаходилися станції: Одеська, зональна станція виноробства та виноградарства, зональна станція птахівництва.

Як видно з «Доповідної записки в Центральну комісію зі скорочення штатів» у 1933 р. з метою «усунення паралелізму, ущільнення мережі, усунення нерациональних і зайвих ланок» ВУАСГН планувала реорганізувати систему шляхом ліквідації одних і об'єднанням інших установ мережі [16]. Так, Науково-дослідний степовий інститут-заповідник ліквідовувався у зв'язку з наявністю трьох науково-дослідних установ на базі одного господарства-заповідника Асканії-Нова: Степового інституту, Інституту гібридизації і акліматизації тварин, Всеукраїнської науково-дослідної станції вівчарства. Такий стан призводив до певного гальмування розвитку однієї установи іншою. Проблеми Степу як комплексу вийшли за межі наукових і організаційних можливостей Степового інституту і потребували системного вирішення на основі співробітництва низки науково-дослідних установ ВУАСГН. Стати таким життєдіяльним центром координації роботи різнорідних науково-дослідних установ Степовий інститут не зміг і це завдання перебирала на себе Академія з одночасним забезпеченням і збереженням найціннішого заповідника «Чаплі» (Асканія-Нова) як єдиного цілого. Всеукраїнська науково-дослідна станція вівчарства залишалась самостійною з підпорядкуванням як відділ Інституту гібридизації і акліматизації тварин.

Відсутність власної науково-технічної бази і недостатня забезпеченість кадрами в Інституті тваринництва за умови неповного використання бази Ветеринарного інституту, а також потреби цілеспрямованого дослідження захворювань тварин відповідно до умов їх утримування, поєднання наукової роботи з фізіології і патології стали основою об'єднання цих двох інститутів в Український інститут експериментальної ветеринарії і зоотехнії.

Зернові культури, кукурудза і соняшник належали в основному до однакових районів розповсюдження і входили до загальної сівозміни зернових господарств. Вивчення цих культур для усіх зернових господарств було спільною проблемою. Функціонування Інституту зернового господарства, Інституту кукурудзи і Всеукраїнської станції олійних культур призвело до дублювання роботи установ. Інститут зернового господарства, що розташовувався у лісостеповій зоні (м. Харків) був відірваний від своєї виробничої бази – степової зони, тому його було переведено до Дніпропетровська і об'єднано з Інститутом кукурудзи. Всеукраїнську станцію олійних культур реорганізовано в зональну станцію Інституту зернового господарства. Дослідну станцію сої при Інституті кукурудзи ліквідовано, а тематику досліджень було переведено в Інститут.

Крім того, Інститут шовківництва нових районів було реорганізовано в Українську зональну станцію шовківництва у зв'язку із невеликим об'ємом роботи, недостатньою забезпеченістю кадрами, слабкою матеріально-технічною базою. Українську філію Всесоюзного інституту тютюництва (м. Кам'янець-Подільський) ліквідовано, а вивчення тютюнових культур перенесено в Інститут махорки (м. Київ). Інститут соціалістичної реконструкції сільського господарства планувалось ліквідувати згодом з причини функціонування в м. Києві двох однакових установ – Обласного інституту соціалістичної реконструкції сільського господарства ВУАСГН та Інституту соціалістичної реконструкції сільського господарства ВУАН.

Таким чином, у 1933 р. спостерігаємо іншу структуру – 8 інститутів союзного значення, 12 інститутів республіканського впливу, 9 спеціалізованих і 4 зональні станції та 142 опорних пункти [12, с. 262–268]. Станом на 1934 р. мережа ВУАСГН представляє 7 всесоюзних інститутів, 13 українських науково-дослідних інститутів та 26 науково-дослідних станцій [12, с. 270–271]. У структурі Академії впродовж усього часу залишалися Центральна сільськогосподарська бібліотека та 4 заповідники.

Отже, трансформації системи наукового забезпечення сільськогосподарського виробництва УСРР відбувалися упродовж усього

періоду функціонування Всеукраїнської академії сільськогосподарських наук. Створення структури, як керівного апарату ВУАСГН так і мережі науково-дослідних установ, відбувалося неоднозначно і нерівномірно в залежності від політичних та економічних чинників. На початковому етапі переважали складові частини структури, а відповідно і уся діяльність мережі, орієнтовані на організуючі та методологічні функції. Побудова мережі ВУАСГН здійснювалася в основному завдяки реорганізації системи існуючих науково-дослідних установ за принципами організаційної, планово-програмної та методологічної єдності і зв'язку науково-дослідної роботи з сільськогосподарським виробництвом. Спеціалізація науково-дослідних установ встановлювалася відповідно до спеціалізації сільськогосподарського виробництва за окремими галузями та сільськогосподарськими районами. Починаючи з кінця 1932 р. перевага надавалася створенню координуючих механізмів з метою опрацювання й вирішення найголовніших проблем сільськогосподарської галузі. Найбільш чітку градацію секторів відповідно до галузевих напрямів спостерігаємо у 1933 р. Проте чергові реорганізаційні заходи у 1934 р. оптимізують академічну структуру і ведуть до припинення її діяльності.

Список використаної літератури

1. *Соколюк Ю. О.* Діяльність Науково-консультаційної ради Народного комісаріату земельних справ УСРР (1927–1930) з розвитку сільськогосподарської дослідної справи : автореф. дис. на здобуття наук. ступеня канд. іст. наук : спец. 07.00.07 «Історія науки й техніки» / Соколюк Юлія Олександрівна ; Держ. наук. с.-г. бібл. НААН – К., 2012. – 20 с.
2. *Щебетюк Н. Б.* Побудова академічної системи аграрної науки в Україні на початку 30-х рр. ХХ ст. [Електронний ресурс] / Н. Б. Щебетюк // Історія науки і біографістика. – 2015. – Вип. 3 – Режим доступу : <http://inb.dnsgb.com.ua/2015-3/17.pdf>.
3. *Вергунов В. А.* Сільськогосподарська дослідна справа в Україні від зародження до академічного існування : організаційний аспект / В. А. Вергунов ; НААН, ННСГБ. – К. : Аграр. наука, 2012. – 416 с.
4. *Центральний державний архів вищих органів влади та управління (ЦДАВО) України*, ф. 1055, оп. 1, спр. 68, арк. 2 [Схема мережі ВУАСГН станом на 15 липня 1931 р.].
5. *Там само*, спр. 25, арк. 277–281зв. [План робіт Всеукраїнської академії сільськогосподарських наук на 1931 р.].
6. *Там само*, спр. 167, арк. 16–19 [Наказ № 40 по Всеукраїнській академії сільськогосподарських наук від 02 жовтня 1931 р.].

7. *Там само*, спр.262, арк. 53-53зв. [Протокол № 21/59 засідання Президії ВУАСГН від 13 березня 1932 р.].
8. *Там само*, спр. 292, арк. 1–3зв. [Наказ № 1 по ВУАСГН від 01.01.1932 р. про наявний склад співробітників Академії].
9. *Там само*, спр. 295, арк. 128 [Протокол № 65/103 засідання президії ВУАСГН від 04.12.32 р.].
10. *О реорганизации* Всесоюзной академии сельскохозяйственных наук им. В.И. Ленина : Постановление СНК СССР и приказ Наркомзема СССР / ВАСГНИЛ, Президиум акад. с.-х. наук им. В.И. Ленина. – Ленинград, 1934. – 72 с.
11. *ЦДАВО України*, ф. 1055, оп. 3, спр. 5, арк. 23–25 [Наказ № 227 по Всеукраїнській академії сільськогосподарських наук від 23 листопада 1934 р.].
12. *Всеукраїнська Академія Сільськогосподарських Наук (1931–1935 рр.)* : зб. док. і матеріалів. До 75-річчя створення Укр. акад. аграр. наук / УААН, ДНСГБ ; уклад. В. А. Вергунов, І. В. Гриник, З. П. Кірпиць [та ін.] ; за заг. ред. Ю. Ф. Мельника ; наук. ред. В. А. Вергунов. – К., 2006. – 314 с.
13. *ЦДАВО України*, ф. 1055, оп. 1, спр. 68, арк. 2 [Схема мережі ВУАСГН станом на 15 липня 1931 р.].
14. *Там само*, спр. 128, арк. 234 [Виступ Сліпанського на 1-й Всеукраїнській конференції з механізації і електрифікації сільського господарства].
15. *Там само*, спр. 241, арк. 25–27. [Мережа науково-дослідних с.-г. установ УСРР].
16. *Там само*, спр. 576, арк. 74–75.